

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
средняя общеобразовательная школа с.Торгалыг
муниципального района «Улуг-Хемский кожуун Республики Тыва»

«РАССМОТРЕНО»
на заседании ШМО
протокол
№ 1 от 30 августа
2023г.

«СОГЛАСОВАНО»
Зам. дир. по УВР
Санчы Э.Т.
«31» августа
2023г.

«УТВЕРЖДАЮ»
Директор
Санчы Э.Т.
Приказ № 1 от «1» сентября
2023г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА КУРСА ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

«УЛУСЧУ УЖУРЛАР»

для учащихся 6 класса

Срок реализации: 1 год
Количество часов – 34 ч.

Разработал: Санчы Э.Т.,
учитель тувинского языка и литературы

Торгалыг-2023 г.

«Улусчу ужурлар»
деп бөлгүмнүң 5-6 класстарга чижек
ажылчын программазы

Тайылбыр бижик.

Тываларның ажы-төлүн канчаар өстүрүп, кижизидип чораанының дугайында чоокку үелерге чедир эртем-шинчилел ажылдары барык турбаан. Ынчалза-даа эрткен чүс чылда Тывага кээп тургулаан баштайгы аян-чорукчулар болгаш шинчээчилер бо талазы-биле чамдык хайгааралдарны, бижимел демдеглелдерни биске арттырып каан. Ук бижимелдерде тываларның бичии уругларга ынаа, оларга эвилең-ээлдек хамаарылгазы онзалап демдеглеттинген. «Тывалар бичии уругларга хөлчок ынак, оларга дыка эвилең хамаарылгалыг улус-тур. Кандыг-бир өгге уруглар чыгып келген болза, өгнүң ээлери боттарының-даа, кожаларының-даа уругларын аңгылап өскелевейн, чаптап-чассыдар, оларны хол курут үндүрбес, ааржы-куруттан эгелээш, амдангы быштакка чедир үлеп бээрлер» деп бир демдеглелде бижээн. Ындыг янзылыг каксы медээлер безин биске тыва кижии бурун шагдан бээр ажы-төлге кандыг хамаарылгалыг турганын, уругларны канчаар өстүрүп-доруктуруп чораанын билип алырынга ужур-дузалыг болуп турар.

Тыва улусчу педагогика, ооң төөгүзү, салгалдар аразында харылзаа болгаш ниити кижизидилге дугайында баштайгы тускай эртем ажылын педагогика эртемнериниң кандидады, доцент К.Б.Салчак кылган. Тыва этнопедагогиканың үндезилекчизи К.Б.Салчактың улусчу педагогика талазы-биле ажыл-чорудулгазы калбарып, Тываның школаларында улуг деткимчени ап турар. Ооң «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ному (1984) Тываның педагогика эртеминге улуг базым болган. Ук ажылдың соон дарый улусчу кижизидилгениң айтырыгларынга тураскааткан чаа шинчилелдер база көстүп эгелээн. Ол болза тыва улустуң өг-бүле педагогиказының дугайында Т.Т. Мунзуктуң, улусчу педагогикада согажалаттынган мөзү-шынар кижизидилгезиниң дуржулгазын школага ажыглаарының дугайында Г.Д.Сундуйнуң эртем чадазын камгалаан ажылдарында даянып бо программаны тургускан.

Улусчу ужурлар бөлгүмүнүн сорулгалары:

Өөредиглиг : депшилгелиг улусчу дуржулга дугайында ниити билиишкенин , тодаргай билиглерни бээри (төөгү, чаңчыл, аас чогаалы, хөгжүм, ужурлар, ёзулалдар дээн оон-даа ынай.

Сайзырадыр: өөреникчилерниң угаан-медерелин, чүве шингээдин, бот-башкарлырын, чогаадыкчы чоруун, бот-туружун бедик чадаже көдүрери.

Кижизидилгелиг: Биче сеткилдиг, бүдүштүг медерелдиг, бүдүштүг мөзүлүг кижини хевирлээр.

Улусчу ужурлар деп эртемни чүге шингээдирил?

Аныяк салгалга төрөөн чонунуң депшилгелиг дуржулгазын дамчыдары, ону шингээтирери – кандыг-даа күрүнениң ыдыктыг хүлээлгези. Чүге дизе эрткен үе дээрге амгы болгаш келир үенин фундаментизи, күрүнениң быжыг, күчүлүг болурунуң магадалы. Хоойлу ёзугаар кандыг-даа чон бодунуң чонунуң культуразын өөредилге черлеринге тускай шингээдирил эргелиг, күрүне аңаа чогумчалыг байдалдар тургузар хүлээлгелиг.

«Улусчу ужурлар» деп эртемни чүге шингээдирил? Бирээде, кандыг-даа чон тускай психологиялыг, бодунуң амыдыралыга дүүшкен ажыл-агыйлыг, ужурларлыг, ёзуларлыг. Ийиде, тыва чон боду уруглар кижизидер арга-хоралыг, үлегер-чижектерлиг, педагогиктиг культуралыг. Амгы үеде кижизидилге ажылы хөлчок сулараан, аныяк салгалдың кижилериниң арага-дарыже, багай аажы-чаңче тыртылары көвүдээн, школа назылыг уруглар аразында кем-херек кылыр болгаш харын-даа четтирер (суицид) чоруктар неперээн.

«Улусчу ужурлар» эртемниң өске эртемнерден ылгалы чул? Бо дээрге амыдырал боорда, ол кандыг-даа ырак «тоолчургу чурт» дугайында эвес, ал-бодувус, өг-бүлевис, аал-коданывыс, дөргүл-төрелдеривис, чер-чуртувус, ажыл-агыйывыс, культуравыс, а кол-ла чүүл, мөзү-бүдүжүвүс дугайында эртем-дир.

Улусчу ужурларны тускай өөредилге эртеми кылдыр эрттирери дээрге-ле үндезин культураны кыдыра эвес, а ханыладыр көөрү болур.

Программаның тургузуу болгаш утказы:

1.Улусчу ужурлар дугайында ниити билиг. «Улусчу ужурлар» деп эртемниң сорулгалары, ужур-утказы.

Кижидээрге төөгүнүң арны, ооң көрүнчүү болгаш келир үези. «Төөгү билбеске төөрээр, төрөл билбеске түрээр». Нацияның мандыырының магадылалы – угаан-сарыылдыг, эртем-билиглиг, бедик культуралыг, мөзү-шынарлыг кижилерден хамааржыр.

Улусчу чаагай ужурлар – чаңчылчаан кижизидилге уткалыг сагылгалар. Улусчу ужурларны сагыыры, мээ-медерелинче сиңирери болгаш оларны ажыглаары – аныяк салгалдың хүлээлгези.

2.Тыва улустуң оран дугайында билиишкини. Өртемчейни чаяганы

Оран деп билиишкини делгем, утка-шынары: бүдүн делегей, бүдүн каптагай, бүдүн өртемчей, чер-дээр, оът-ыяш.

Кижиниң оран-чурту, оран-савазы. Оларга хүндүткелдиг хамаарылга.

Оран-делегейге тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Оран-делегейге түраскааткан йөрээлдер, чалбарыглар, үлегер домактар.

3. Чырык болгаш караңгы. Хүн болгаш дүн. Эки болгаш багай.

Черниң кырында удурланышкак күштерниң ажыл-херээ. Чуну эки дээрил база чуну багай дээрил? Шажын-философтуг көрүштер, бодалдар.

4. «Дээр адам, чер - ием» Дээр болгаш черге хамаарышкан ужурлар.

«Дээр – адам» - деп чугааның утказы. Дээр – онзагай оран. Дээрге хамаарышкан чугаалар, чалбарыглар, йөрээлдер, тоолдар болгаш тоолчургу чугаалар.

«Чер – ием» - сүзүк чугаа. Чер-чуртка ыдыктыг хамаарылга.

Черге хамаарышкан хоруглар. Черни камгалап хумагалаары – кижидүрүзүнүң хүлээлгези.

5. Сугга хамаарышкан ужурлар.

Суг – черниң судалы. Сугга хамаарышкан хоруглуг чүүлдер.

Тываның аржаан суглары. Аржааннар дугайында тоолчургу болгаш төөгү чугаалар. Аржаанга кирериниң ужурлары. Чалбарыглар, йөрээлдер, ырлар.

6.Оран кежи. Ыяш-даш, оът-сигенге хамаарышкан ужурлар.

Тыва кижиде черден үнер кат-чимисти чем кылдыр чип чораан, эм кылдыр ажыглап чораан. Кат үнер черлерин хумагалаар болгаш оолаа-кавыга өрт үндүрбес чаңныг чораан. Чер кырынга үрезинниг үнүштерниң база чимистиг ыяштарның бүгү хевирлериниң өзүп-тараанының дугайында төөгү чугаа.

7. Сылдыстар дугайында улусчу билиглер

Сылдыстар дугайында тывызыктар, үлегер домактар, деңнелгелер. Чеди-Хаан дугайында тоолчургу чугаа. Дүннү хүнден аңгылаар база үелер, хүннер, чылдар демдеглээр чырымалдарның чаяттынганының дугайында төөгү чугаа.

8. Оран байлаа болур куштарга, балыктарга хамаарышкан ужурлар.

Өлүрери хоруглуг аңнар, куштар болгаш балыктар. Далайга улуг амытаннарның, сугга янзы-бүрү дириг амытаннарның база аңгы-аңгы чалгынныг куштарның черниң кырынга тыптып келгениниң дугайында төөгү чугаа.

9. Янзы-бүрү дириг амытаннарга хамаарышкан ужурлар.

Мал-маган, аң-меңнер

10.Кижиде – бойдустан дээди чаялгалы.

Кижиде амытанны чаяп кааны. «Кижиде дээрге эң дээди, эң тода болгаш долузу-биле төндүр хевирлеттинген чаялга болур». Кижиниң мөзү-бүдүш талазы-биле бот-шынары, чаңчылы, ёзулалдары. Улусчу (национал) ужурлар. Кижилер аразында янзы-бүрү харылзаалар (төрөл-дөргүл, кожа-хелбээ, күш-ажылчы, культура, аймак чон, омак-сөөк...) «Улугнуулуг, бичени биче деп көөр». Өөнге болгаш өске кижилер аразында бодун алдынары. Өг-буле, дөргүл-төрөл, аймак-чон ужурлары. Хөй-ниити ужурлары. Кижилерге кижизиг хамаарылга. «Холизин бут изи базар», «Ада-иези кандыг болдур, ажы-төлу ындыг болур», «Эки иенин төлу эрес, эге бенин куну семис». Эки кижиде дугайында хөй ниитичи бодал.

11.Кижиниң угаан-бодалы. «Кижиге бөргү-биле эвес, а угааны-биле каас»

«Кижиге бөргү-биле эвес, угааны-биле каас» (лезгин). «Угаан кара күштен күчүлүг» (даргин), «Кушту чалгыннары, кижини угааны көдурер» (грузин), «Угааныгда – уйгу эвээш», «Өдурээн часса-даа, хөлун часпас» (тыва). Делгем угаан. Кызыгы угаан. Кара угаан. Угааныг кижиге. Чүвени хайгаарап билири (хайгаарал). Угаары. Чүвени сактып алыры. Угаан-биле чүвени шиңгээдири.

12.Кижиниң күш-ажылы. «Хол шимчээр – хырын тодар»

«Кижилерниң аразында эң-не чоок харылзаалаар ажил-иш үезинде тыптыр» К.Б. Салчак. Ажылгыр кижиге. «Хол шимчээр – хырын тодар». Чанчылчаан күш-ажыл. «Кым чер тарып турарыл, ооң ээзи ол болур» (даргин). Сиилбип тургаш кылыр ажилдар. «Эки дарган эргээн какпас». Бот-хандырылга. Дузалал ажилдары. Бир демниг ажил. «Үш харлыг оол адазынга, үш харлыг уруг иезинге дузалажыр» (чув), «Үш харлапкан кижиге ажилдаар хүлээлгелиг» (тыва). Күш-ажыл үлежилгези. Херээжен кижилер кылыр ажил. Күш-ажылга дуңмаларын чаңчыктырары.

13.Кижиниң чараш чүүлге хамаарылгазы.

Каас, чараш чүүлдер. Тааланчыг, аянныг үннер. Дириг амытаннарның болгаш үнүштерниң амыдыралы. Бойдустун болуушкуннарын чарашсынары: херелденген чөлээш, чазылган чечектер, үнүштер, янзы-бүрү куштар үнү, каан аяс дээр, суглар шулураажы дээш оон-даа ыңай.

14.Кижиге чаражы.Тыва кижиниң бот-тускайлаң чараш чаңы

Кижиге чаражы. «Чаш уругнуң чаңы чараш, чаш малдың оюну чараш», «Эзер бакта кодан ырак, идик бакта эжик ырак».

Тыва улустун бот-тускайлаң чараш чаңы. Эстетиктиг бодалдар, көрүүшкүннер. Чараш сөс. Улусчу поэзия. Улусчу уран-чүүл. Национал угулзалар. «Кадыг кижини каттыртыр, уян кижини ыгладыр» хөөмей сыгыт. Чараш чүүлге салымныг (сиилбиир, ырлаар, хөөмейлээр оон-даа ыңай) уругларга чоннуң тускай хамаарылгазы.

15.Мага-ботка хамаарышкан ужурлар

Мага-ботту дадыктырарының ужурлары. Баш дүгүнге, хол-бут салааларынга, дискек караанга, иштики органнарга хамаарышкан ужурлар. Кадыкшылга хамаарышкан ужурлар. Мага-ботка хамаарыштырган арыг-шевер ужурлары.

16.Кижиниң хеп-сынынга хамаарышкан ужурлар.

Хеп-сын камналгазы, арыг-шевери, чурум-чыскаалы. Эр кижиниң хеп-сыны. Хеп-сынны бедик черге азарының, салырының ужурлары. Бичии уруглар хептериниң чуурунуң, кадагалаарының ужурлары.

17.Кижизиг болурунуң чадалары. Амыдыралдың шаптараазыннары.

Кижиниң хар назыны, бот –тускайлаңаажы-чаңы. Амыдыралдың шаптараазыннары.

18. Ак сагыш дугайында тоолдар, үлегер домактар

Кижиниң сагышы. Сагыш дугайында шажын-философтуг бодалдар. Эки сагыш: йөрээл, мактал, алгак, сүзүг. Кара сагыш: карганчыг, дүкпүртүнери, чатка, хүрүм. «Сагышка сап шыгжавас, бодалга бок шыгжавас», «Сагыш бакта сайзыравас, сеткил бакта секперевас», «Өрү октаан даш бодунуң бажынга дужер», «Сагыштың бичези, саваның улуу херек». Сорунзалыг кижилер дугайында чугаа: ыраажылар, тоолчулар, хамнар, тоотпалаар кижилер. Оларның сагыш-сеткилиниң байлаа болгаш кижилерге салдары. Ак сагыш дугайында тоолдар, үлегер домактар, тывызыктар, йөрээлдер.

19.Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле.

Сагыштың шинчилээриниң аргалары. Сагышты ханаары. Сагышты чурумчудары. Сагышты сайзырадыры. Сагыш бодаралы. «Өлүрериниң дугайында бодаптары дээрге-ле өлүрүкчү чорук болур» (коран). Сагыш-биле октаргайның харылзаазы.

20.«Өжээннигни өжеве» Улуг сеткил.Улуургак сеткил. Адааргак сеткил. Өжээргек сеткил...

Кара сагыш. Бак сагыш. Улуг сагыш. Кижиниң угаанынга бок бодалдарның тыптып кээри. Ындыкы (иштики) сагыш. Бетки (даштыкы) сагыш. Ындыкы сагыш дугайында улусчу бодалдар: кижиниң кандыг-даа сагыжының өлбөзү, ооң бодалдары. Кара сагышты дүргени-биле чок кылыры.

21.Кара сагыштын уржуктары

Кара сагыштын уржуктары: сагыш дувурели, нерви системазынын урелири, кижинин даштыкы хевиринин (арын-шырайы, кылажы, уну, карактарынын коружу, шимчениглер дээш о.ы.) оскерлири.

22.Ак сагышты сайзырадыры

Ак сагышты хынамчалыг, чурумнуу-биле чоорту сайзырадыры. Ак сагыштыг кижиге – эки кижизидилгенин түңнели.

23.Ачаң биле аваңны ханы хүндүлөп чор.

Бодундан улуг кижилерни ада-иези дег хүндүлөп, сагыш човаары

24.Кижиге сеткили хомудатпас. Өскелерни шиитпенер

25.Оорнуң оруу муңгаш

26.Өске кижиге удур меге чүвө чугаалава

27.Кылык ботту човадыр

28.Алыксак-чиксек болбас

29.Арагага хамаарышкан ужурлар.

Арагага хамаарышкан хундуккел ужурлары. Арага кызыгаары. «Араганын бажынга чам унген». «Тенек кижиге чеченге каржы, эзирик кижиге элээрге каржы».

30.Амгы үе болгаш арага халавы.

Амгы үениң чамдык кижилериниң аажы-чаңында мөзү-бүдүш чок талалар: хорадаачалы, изиглениичели, кылыктыгы, өмежи, дедир-багы, содаачалы.

31.Төлөптүг аажы-чаңга бодун чаңчыктырары.

Каржы, эпчок чорукту баш бурунгаар болдурбазы, ону аажып эртери. Хүндүлээчел чорук. Ниити аажы-чаң ужурларын хажык чок күүседире.

32.Аас-биле чугаалажырының ужурлары.

Ужуражырының болгаш байыражырының ёзулалдары. Ужуражып келген улустарның ыяп-ла сагыыр чүүлдери. Тускай ужуражылгаларның болгаш тускай үделгелерниң ёзулалдары.

33.Аянныг чугаа ужурлары.

Чугаа үезинде даштыкы байдалды топтуг тударының ужурлары. Эки кузээшкиннер, йөрээлдер, сөстөр.

34.Стол артынга бичии кижилерниң сагыыр ужурлары.

Улуг улусту онзалап хүндүлээри.

35.Ужурлар болгаш мөзү-бүдүш айтырыглары.

Билиглер, медреселер, сагылга-чурум.

6-гы класска
«Улусчу ужурлар» деп эртемниң
календарь-тематиктиг планы.

Кичээлдин дугаары	Тема	шагы	Эрттирер хүнү
1	Эге сос	1	
Кижинин бойдустун дээди чаяалгазы			
2	Кижинин чаяаны	1	
3	Кижинин угааны	1	
4	Мага-бот дадыктырарынын аргалры	1	
5	Банялаары	1	
6	Кижинин октаргайы	1	
7	Сагыш культуразы	1	
8	Ак сагыш, кара сагыш дугайында	1	
9	Сагыш эргилдези	1	
10	Сагыш маны	1	
11	Сагыш аптаразы	1	
12	Угаан-сагыш ажылы	1	
13	Бот ажыл	1	
14	Куш-жыл болгаш сагыш	1	
15	Мал-сиген ажыл-агыйы	1	
16	Чер болгаш тывыш ажыл-агыйы	1	
17	Чемиш унуштер чыыры	1	
18	Эм-оьттар чыыры	1	
19	Ус-мергежил	1	
20	Практиктиг кичээл	1	
21	Практиктиг кичээл	1	
22	Кижинин намдары	1	
23	Назын эргилдези	1	
24	Кижинин хаяазы	1	
25	Кижинин хей- аьды	1	
26	Кижинин сулдези	1	
27	Бот ажыл	1	
28	Куьт дугайында бодалдар	1	
Арага. Арагага хамаарышкан бурунгу ужурлар			
29	Арага дугайында	1	
30	Ниити ужурлар	1	
31	Кижинин шимчениглери болгаш уну	1	
32	Карактар	1	
33	Кылаш болгаш олут ужуру	1	
34	Түңнел кичээл. Проект камгалалы «Ужурлар болгаш мөзү-бүдүш айтырыгларындан чүнү билип алган мен?»	1	